

Філософія

УДК 164.02:27-23]:929 Сковорода

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.19412471>**Біблійний символізм як лінгвофілософська система у спадщині
Григорія Сковороди****Тірбах Анатолій Володимирович,**

аспірант IV року навчання спеціальності 033 Філософія
кафедри філософії і соціальної антропології імені професора І.П. Стогнія
Університету Григорія Сковороди в Переяславі,
м. Переяслав, Україна, <https://orcid.org/0009-0004-6080-1317>

Прийнято: 13.03.2026 | Опубліковано: 30.03.2026

***Анотація.** У статті здійснено комплексний аналіз біблійного символізму як цілісної лінгвофілософської системи у філософській спадщині Григорія Сковороди. Дослідження виконано в межах сучасного лінгвофілософського підходу, який розглядає мову як універсальне середовище конституювання смислу, а також як форму репрезентації буття, мислення та духовного досвіду людини.*

У процесі аналізу спадщини Г. Сковороди встановлено, що центральне місце у його філософській системі займає біблійний символізм, який визначає як зміст, так і форму його мислення. Доведено, що Біблія у філософії українського любомудра постає не як історичний чи догматичний текст, а як універсальна символічна структура, що репрезентує глибинні основи буття. У цьому контексті вона функціонує як своєрідний символічний код, який містить у собі багаторівневу організацію значення і потребує інтерпретації.

Важливим аспектом дослідження є аналіз символу як інструменту пізнання істини. У статті показано, що у філософії Г. Сковороди істина не може бути безпосередньо висловлена, а розкривається через символічні форми. Символ у цьому контексті виконує гносеологічні, онтологічні та герменевтичні функції. Він не лише відображає реальність, а й конститує сам процес пізнання.

У статті також розкрито герменевтичний характер лінгвофілософської системи філософа. Доведено, що біблійний текст у його інтерпретації постає як відкритий простір смислотворення, у якому значення формується у процесі тлумачення. Це дозволяє говорити про полісемантичність тексту і активну роль інтерпретатора у процесі пізнання.

Таким чином, стаття доводить, що філософія Г. Сковороди може бути інтерпретована як оригінальна лінгвофілософська концепція, яка має значний потенціал для сучасних гуманітарних досліджень.

Ключові слова: лінгвофілософія, символ, біблійний символізм, мова, самопізнання, філософія Г. Сковороди, філософія мови, герменевтика, екзегетика.

Biblical symbolism as a linguistic-philosophical system in the heritage of Hryhorii Skovoroda

Anatolii Tirbakh,

PhD Student (4th year), Specialty 033 Philosophy

Department of Philosophy and Social Anthropology

named after Professor I. P. Stohnii

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

Pereiaslav, Ukraine, <https://orcid.org/0009-0004-6080-1317>

Abstract. *The article provides a comprehensive analysis of biblical symbolism as an integral linguo-philosophical system in the philosophical heritage of H. Skovoroda. The study is conducted within the framework of the contemporary linguo-philosophical approach, which considers language as a universal medium for the constitution of meaning, as well as a form of representation of being, thinking, and human spiritual experience.*

In the analysis of H. Skovoroda's heritage, it has been established that biblical symbolism occupies a central place in his philosophical system, determining both the content and the form of his thinking. It is demonstrated that, in the philosophy of the Ukrainian thinker, the Bible appears not as a historical or dogmatic text, but as a universal symbolic structure representing the deep foundations of being. In this context, it functions as a specific symbolic code containing a multi-level system of meaning.

An important aspect of the study is the analysis of the symbol as an instrument of cognition of truth. The article shows that, in H. Skovoroda's philosophy, truth cannot be expressed directly but is revealed through symbolic forms. In this context, the symbol performs epistemological, ontological, and hermeneutic functions. It not only reflects reality but also constitutes the very process of cognition.

The article also reveals the hermeneutic nature of the philosopher's linguo-philosophical system. It is proven that the biblical text appears as an open space of meaning-making, in which meaning is formed in the process of interpretation. This allows us to speak of the polysemantic nature of the text and the active role of the interpreter in the process of cognition.

Thus, the article demonstrates that H. Skovoroda's philosophy can be interpreted as an original linguo-philosophical concept with significant potential for contemporary humanities research.

Keywords: *linguo-philosophy, symbol, biblical symbolism, language, self-knowledge, philosophy of Hryhorii Skovoroda, philosophy of language, hermeneutics, exegetics.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток гуманітарних наук характеризується зростаючим інтересом до проблеми мови як фундаментального способу осмислення реальності. У цьому контексті формується лінгвофілософія як міждисциплінарний напрям, що досліджує взаємозв'язок мови, мислення та буття, а також функціонування мовних структур у процесі пізнання. Ця сфера надзвичайно важлива у контексті розвитку гуманітарних наук, адже вона виходить за межі традиційної філософії мови та зосереджується не лише на логіко-семантичному аналізі, а й на екзистенційному, культурному та духовному вимірах мовлення.

Лінгвофілософський підхід має свою історію і базується на розумінні мови як універсального осередку, у якому відбувається конституювання смислу. На відміну від суто лінгвістичних концепцій, він акцентує увагу на онтологічному статусі мовних структур. Таким чином, з позицій лінгвофілософії мова постає як відкритий семантичний простір, у якому значення не є фіксованим, а розкривається у процесі інтерпретації. Це зближує лінгвофілософський підхід із герменевтикою, феноменологією та епістемологією, що дає можливість глибше розуміти реальність. В українській гуманітарно-інтелектуальній традиції лінгвофілософські контексти можна виразно простежити у творчій спадщині Григорія Сковороди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнометодологічні підходи щодо оцінки лінгво-герменевтичних аспектів та різноманітних форм символізму у філософсько-просвітницькій спадщині Г. Сковороди розглядаються в роботах Д. Багалія [3], В. Горського [9], І. Іваньо [19], М. Поповича [13], Д. Чижевського [18], В. Шинкарука [19], які стали уже

класичними в сучасній українській філософії. У методологічному руслі нашого дослідження важливо відмітити ґрунтовні роботи українських науковців, які присвячені проблемам релігійного символізму у творчості Г. Сковороди. Адресні розвідки у цьому напрямку були здійсненні у таких роботах, зокрема у публікації В. Нічик [12] показано роль професорів Києво-Могилянської академії на формування символістичного характеру, змісту і напрямів філософування Г. Сковороди; у статті М. Рика [14] доведено, що в ученні українського мислителя божественні і життєві істини відкриваються людині не через буквально-текстуальне розуміння біблійних сюжетів, а через їхнє глибинне символічно-алегоричне значення.

Одна з найперших робіт, у якій була здійснена спроба розкрити сквородинівську екзегетику біблійних текстів та показати їхню символічну й алегоричну природу, розуміння якої допомагає людині усвідомити первинні сенси свого буття, належить Н. Алексеєнко [2].

Безпосередньо лінгвофілософські аспекти творів Г. Сковороди розкриті у статті В. Бови [4] та Л. Левченко [4], де визначено три структурні рівні мовних знаків, які умовно можна назвати мовою Бога, мовою праведників і мовою грішників. Знаки і символи цих мов допомагають людині віднайти шлях від неправди і зла до істини і щастя. У статті О. Солецького [17] зосереджено увагу на проблемі емблематичної смислоконцентрації та виявленні художніх й метафізичних особливостей сквородинівських концептів у конструюванні ейдосів реальності. Д. Блохин [5] відтворила образ Г. Сковороди як української релігійної людини на тлі його власного учення.

Не можна обійти поза увагою велику колективну роботу «Вічно сучасний: життя, філософська, педагогічна та літературна творчість Григорія Сковороди. Київ : Світ Успіху; Чернівці : Друк Арт, 2025. 528 с.», яка присвячена філософським, літературним, мовознавчим, психолого-педагогічним аспектам творчості українського любомудра. Т. Александрович

[1] у своєму розділі цієї монографії відобразила специфіку біблійних, міфологічних, фольклорних та ін. символів у філософській прозі українського філософа-письменника. У цьому ж виданні Л. Гнатюк [8] розглядає символізм Г. Сковороди у контексті його літературної тогочасної української мови, а М. Корпанюк [10] доповнює філологічний напрям досліджень сквородинівського символізму в поетичних і байкарських творах нашого мудреця. В. Шевченко [20] розглядає широкий комплекс лінгвофілософських і релігійно-світоглядних проблем через призму кардинальних змін, які переживає сучасна Україна в церковно-релігійній сфері суспільного життя. У окремому ґрунтовному монографічному дослідженні Н. Левченко [11] задекларовано ідеї щодо питання місця й ролі біблійної герменевтики в творчості Г. Сковороди. Показано як, дошукуючись істини у Святому Письмі, екзегетик-Сковорода накладав на біблійні алегорії власні алегоричні конструкції, створюючи тим самим мовно-кодovu систему, де текст-код ставав власне текстом і не спрощував розуміння Біблії, а навпаки ускладнював.

Однак, поза увагою цих розвідок залишилися **невирішеними деякі частини загальної проблеми**, зокрема не систематизовано великий і унікальний проблемно-тематичний і світоглядно-релігійний спектр лінгвофілософських символів обумовлених феноменом творчості Г. Сковороди.

Відштовхуючись від висновків проаналізованих робіт, була визначена **мета** цієї статті, суть якої полягає в здійсненні герменевтичного синтезу біблійного символізму як самодостатньої та унікальної лінгвофілософської системи у філософсько-просвітницькій спадщині Г. Сковороди, за допомогою якої автор здійснює тлумачення релігійних текстів і досягає їхнього смислового розуміння, показує як традиції, символи, мова, культура мислення впливають на раціональну інтерпретацію культурно-історичного досвіду та дійсності. Для цього було конкретизовано дослідницьке **завдання** – знайти у

філософсько-літературних творах українського мислителя релігійно-філософські символи, знаки, концепти які впливають на формування світогляду людини, сприяють здійсненню інтерпретації реальності та розкриттю значущості внутрішнього духовно-культурного досвіду.

Серед основних **методів**, які склали загальнотеоретичну та методологічну основу виконання поставленого завдання, можна виокремити, насамперед, елементи історико-філософського, компаративного та герменевтичного методів, а також наукові підходи вчених Київської світоглядно-антропологічної школи, які присвячені вивченню філософії Г. Сковороди та авторські твори самого філософа.

Виклад основного матеріалу. Перспективність лінгвофілософського підходу полягає насамперед у можливості інтегрувати філософію Г. Сковороди з іншими гуманітарними та культурологічними сферами. Цей підхід також допомагає виявити приховані смислові структури тексту та реконструювати символічні моделі мислення. У цьому контексті поняття лінгвофілософської системи можна визначити як цілісну організацію мовних і символічних засобів, які забезпечують продукування та інтерпретацію філософського змісту в світ. Така система передбачає багаторівневість значення, де слово функціонує як знак і водночас як носій трансцендентного смислу. Адже «знак – це те, що можна сприйняти як символ» [7, с. 24].

Саме тому особливого значення у цій системі набуває символ, який виступає посередником між чуттєвим і духовним, явним і прихованим, індивідуальним і суспільним. Як зазначає А. Вайтгед: «Такий символізм уможливорює зв'язну думку – через її вираження – та водночас автоматично скеровує дію. Замість сили інстинкту, яка пригнічує індивідуальність, спільнота набула дієвості символів, яка водночас оберігає і спільне благо, і індивідуальну позицію» [6, с. 63]. Саме через символічну структуру реалізується процес пізнання істини. Поняття символу, який функціонує як

багаторівнева семантична структура, не зводиться лише до умовного знака, а має внутрішню глибинну організацію, що дозволяє поєднувати різні рівні, сенси й значення. Адже «той самий знак (письмовий, мовний тощо) може бути спільним для двох різних символів – у цьому разі їх позначатимуть по-різному» [7, с. 24].

Сучасний етап розвитку гуманітарного знання характеризується активним переосмисленням ролі мови у процесах пізнання, інтерпретації та конституювання культурного досвіду. У цьому контексті лінгвофілософський підхід набуває особливої актуальності, оскільки дозволяє розглядати мову не лише як інструмент комунікації, а й як фундаментальну форму існування смислу, мислення і духовності. «Саме так загалом і відбувається у філософії: раз у раз щось особне виявляється несуттєвим, але можливість особного знову і знову відкриває щось про суть світу» – підкреслював Л. Вітгенштайн [7, с. 28]. Застосування цього підходу до творчої спадщини Г. Сковороди відкриває нові методологічні та інтерпретаційні можливості, що виходять за межі традиційних історико-філософських і літературознавчих студій.

Передусім, лінгвофілософський підхід має значний теоретико-методологічний потенціал для осмислення філософії українського мислителя як цілісної системи. Це, насамперед, сприяє глибшому розумінню внутрішньої структури текстів Г. Сковороди, їхньої символічної організації та способів продукування нових смислів і контекстів. «У вченні про Біблію Г. Сковороди виняткове місце займає символ, який виступає у ролі Божественного буття та Божої благодаті. У цьому призначенні він є не просто комунікативним інструментом, засобом передачі певної інформації, але й виразником духовних рис людини. Символ вчить і наставляє людину на праведний шлях життя. Розкриваючи зміст символів, які містяться у Біблії, людина отримує взірець для наслідування як жити за Божими настановами» [14, с. 163]. У такому контексті філософія українського любомудра постає не лише як сукупність

ідей, а й як особлива лінгвофілософська система, у якій мова і символ мають утилітарно-прикладне значення.

Не менш важливим є герменевтичний потенціал лінгвофілософського підходу. Тексти Г. Сковороди характеризуються відкритістю та полісемантичністю, що передбачає активну участь інтерпретатора у процесі смислотворення. У цьому контексті лінгвофілософський аналіз дозволяє розглядати інтерпретацію не лише як метод дослідження, а й як необхідну умову існування смислу. Перспективним є вивчення різних рівнів тлумачення тексту – від буквального до символічного і духовного, а також аналіз ролі суб'єкта у процесі розуміння. Такий підхід сприяє розкриттю динамічного характеру смислу і дозволяє інтерпретувати тексти українського мислителя як відкриті системи, у яких значення формується у взаємодії між текстом і читачем.

Філософія Г. Сковороди має виразно релігійний характер, що проявляється у його дослідженнях біблійного символізму та його ролі у житті людини. У цьому контексті мова і символ виступають не лише як засоби опису реальності, а й як інструменти самопізнання та духовного самовдосконалення. Лінгвофілософський підхід дозволяє дослідити, яким чином мовні структури сприяють внутрішній трансформації особистості, а також як символи функціонують у процесі формування духовного досвіду. Це відкриває нові перспективи для вивчення екзистенційного виміру філософії українського любомудра.

У застосуванні до спадщини Г. Сковороди, лінгвофілософський підхід дозволяє розглядати його тексти як багаторівневі символічні структури, виявляти приховані смисли та інтерпретувати біблійні образи як елементи цілісної філософської системи. На цьому також наголошував у своїй роботі «Філософія Г. С. Сковороди» Д. Чижевський: «Він повертається від термінологічного вжитку слів до символічного їх ужитку. Сковорода

приспособлює скарб філософічної термінології до свого стилю думання: поняття стають символами» [18, с. 47]. Також це дозволяє вийти за межі традиційних історико-філософських і літературознавчих інтерпретацій і розглядати його філософію як цілісну лінгвофілософську систему, у якій мова і символ виступають ключовими механізмами смислотворення. Таким чином, цей підхід відкриває перспективу нового осмислення творчості українського філософа – не лише як мораліста чи богослова, а як мислителя, що створив власну оригінальну символічну модель мови [8].

Адже у філософській системі Г. Сковороди Біблія постає не лише як сакральний текст, а й як універсальна символічна структура, що репрезентує глибинні основи буття. Про це також говорив Д. Чижевський: «Символічну інтерпретацію Сковорода прикладає найбільше до Біблії» [18, с. 73]. Такий підхід певною мірою наближається до класичних герменевтичних моделей та частково корелює із сучасними лінгвофілософськими концепціями тексту як відкритої семіотичної системи.

Однією з найважливіших робіт Г. Сковороди у контексті дослідження біблійного символізму є «Діалог. Назва Його: Потоп Зміїний». Тут він сформував фундаментальне для своєї лінгвофілософської системи вчення про «три світи», де Біблія є окремим світом: «А Біблія є символічний світ, тому що у ній зібрані небесних, земних і пекельних створінь фігури, щоб вони були монументами, які ведуть нашу думку у поняття вічної природи, прихованої у тлінній так, як малюнок у фарбах своїх» [16, с. 142]. Це твердження можна інтерпретувати як онтологізацію тексту: Біблія розглядається тут не як репрезентація реальності, а як її символічно-трансцендентна модель. Відтак вона функціонує як універсальний силогізм, що містить у собі структуру світу. У семіотичному вимірі це означає, що біблійний текст має багаторівневу організацію значення, функціонує як система знаків із внутрішньою ієрархією та передбачає активну участь інтерпретатора.

Г. Сковорода фактично сформував принцип, який у сучасній філософії мови можна визначити як принцип глибинної семантики: значення не є даним безпосередньо, а розкривається через інтерпретацію. Він писав: «...видимость же есть то мертвая крыша, закрывающая внутрь истинного Онаго Человѣка» [15, с. 439]. Цей принцип визначає не лише характер біблійного тексту, а й загальну модель реальності адаптовану до індивіда. Видимий світ постає як символічна проекція невидимого, що має трансцендентний характер.

У центрі лінгвофілософської системи Г. Сковороди перебуває символ як універсальна форма репрезентації істини. Це означає, що «людство завдяки своїй розвиненій системі символічного перенесення, може досягати чудес чутливості до віддаленого середовища й до невизначеного майбутнього» [6, с. 77]. Таким чином, сквородинівське розуміння символу суттєво відрізняється від традиційного семіотичного підходу, у якому символ розглядається як умовний знак. Для українського філософа символ має онтологічний статус. Він не просто позначає реальність, а є способом її виявлення, пізнання та дії.

Г. Сковорода зазначав: «В сих Словах сопряженна есть Истина и Тѣнь» [15, с. 488]. Це твердження український мислитель застосовує і до біблійного символізму. Він визначав символ як дворівневу структуру, яка складається з зовнішнього або чуттєвого рівня та внутрішнього або духовного. У цьому контексті символ виконує роль медіатора між цими рівнями. Він не є просто знаком, а виступає як динамічний процес розкриття смислу. З позицій лінгвофілософії це означає, що символ є відкритою, дворівневою структурою, а значення символу не є фіксованим – воно постійно динамічне та розкривається у процесі інтерпретації. Достовірність цього міркування підтверджував і один із засновників західноєвропейської аналітичної філософії та логічного позитивізму австрійський філософ Л. Вітгенштайн. Він говорив, що «у повсякденній мові те саме слово дуже часто має різні способи

позначення, тобто належить до різних символів, або два слова, позначені різними способами, мають подібне вживання в судженнях» [7, с. 24].

Це твердження знаходить своє продовження у контексті дослідження мови як феномена, який поєднує знакову і буттєву природу. Вона не зводиться до системи умовних позначень, а постає як спосіб існування смислу. У цьому контексті слово, як і символ, виконує функцію переходу від знака до буття. Прикладом цього може бути твердження Г. Сковороди: «А Слово мое и Истина, Судьба и Милость, и Имя мое – все то Одно» [15, с. 315]. Це твердження показує, що як слово, так і символ є тими елементами, які надають мові онтологічної глибини. Вони є зовнішніми елементами мови, і лише їх інтерпретація здатна повністю розкрити істину.

Г. Сковорода, таким чином, створив концепцію, близьку до герменевтичного кола: розуміння символу передбачає постійний рух між частиною і цілим. Він зазначав: «Слово – все то пустая пустошь, если оно не получило события своего в самом Человѣкѣ» [15, с. 314]. Це положення підкреслює, що символ не лише відображає істину, а й спрямовує суб'єкта до її внутрішнього переживання та розуміння.

Г. Сковорода заперечував принцип однозначності тексту і ввів принцип полісемантичності, згідно з яким кожен біблійний образ і символ мають множинність значень. Ці значення не є довільними, але структуровані відповідно до глибинної логіки символічної системи. У герменевтичному контексті це означає, що кожен текст має прихований вимір, який не може бути виявлений без активної інтерпретації. Таким чином, читач стає співтворцем і співавтором смислу.

Для глибшого розуміння лінгвофілософської системи Г. Сковороди важливо розглянути її у ширшому історико-філософському контексті. Його підхід до біблійного тексту має певні паралелі з традицією духовної (алегоричної) герменевтики, що сформувалася у християнській патристиці.

Проте на відміну від класичної патристичної традиції, де символічне тлумачення часто було підпорядковане догматичним цілям, український мислитель надає йому виразно філософського і антропологічного характеру. Для нього символ є не лише засобом пояснення тексту, а й інструментом самопізнання людини.

У цьому аспекті його підхід можна розглядати як своєрідний синтез античної філософії, середньовічної біблійної традиції та власного духовного досвіду. Цей синтез формує унікальну лінгвофілософську модель, у якій символічне тлумачення набуває універсального характеру.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що біблійний символізм у філософській спадщині Г. Сковороди становить цілісну та концептуально завершену лінгвофілософську систему.

По-перше, доведено, що лінгвофілософський підхід є продуктивним інструментом для аналізу творчості Г. Сковороди, оскільки дозволяє розглядати мову не лише як засіб вираження думки, а й як форму існування сенсу. У цьому контексті мова постає як багаторівнева структура, у якій значення формується у процесі інтерпретації. Значення тексту не є фіксованим, а тому зумовлює полісемантичність релігійних символів і передбачає активну роль інтерпретатора.

По-друге, встановлено, що Біблія у філософії українського мислителя виконує функцію універсального символічного світу. Вона репрезентує структуру буття і водночас виступає як інструмент його пізнання.

По-третє, доказано, що релігійна символіка є центральною категоріальною основою лінгвофілософської системи Г. Сковороди. Вона має онтологічний статус і виступає своєрідною формою зв'язку між видимим і невидимим, тлінним і вічним. Релігійна символіка забезпечує можливість пізнання істини через поєднання багатьох аспектів реальності.

Отже, можна стверджувати, що філософія Г. Сковороди репрезентує оригінальну модель лінгвофілософського мислення, у якій символ виступає ключовим елементом пізнання, а мова – універсальним простором і, одночасно, засобом смислотворення. Це визначає подальші **перспективи** застосування лінгвофілософського підходу для сучасних гуманітарних досліджень та дозволяє розширити методологічний інструментарій, поглибити аналіз символічної природи усієї культури та забезпечити нові підходи до інтерпретації текстів.

Список використаних джерел

1. Александрович Т. ілософська проза Григорія Сковороди. *Вічно сучасний: життя, філософська, педагогічна та літературна творчість Григорія Сковороди* : Київ : Світ Успіху; Чернівці : Друк Арт, 2025. С. 290-296.
2. Алексеєнко Н. М. Деякі зауваження про природу інтерпретації біблійних текстів у творчості Г. Сковороди. *Пам'яті Григорія Сковороди : Матеріали наукової конференції, присвяченої 275-й річниці від дня народження українського філософа та поета* / за ред. проф. Л. В. Ушкалова. Харків : Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 1998. С. 6–10.
3. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Київ : Видавництво «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. 472 с.
4. Бова В., Левченко Л. Три мови Григорія Сковороди. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2022. Випуск 42. С. 17-25. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.2>
5. Блохин Д. Г. Сковорода – образ української релігійної людини. *Переяславські Сковородинівські студії*: зб. наук. праць, учасників Міжнародної конференції «XXII Сковородинівські читання». Переяслав

(Київська обл.): 2024. – Вип. 10: Філологія. Філософія. Педагогіка. Музейна і краєзнавча Сковородіана. С. 53-70.

<https://skovoroda.man.gov.ua/storage/files/skovorodinskistudii.102024.pdf>

6. Вайтгейд А. Символізм, його значення та дія. Львів : Контур, 2025. 80 с.

7. Вітгенштайн Л. Логіко-філософський трактат. Київ : Арії, 2025. 128 с.

8. Гнатюк Л. Мова творів Григорія Сковороди. *Вічно сучасний: життя, філософська, педагогічна та літературна творчість Григорія Сковороди* : Київ : Світ Успіху; Чернівці : Друк Арт, 2025. С. 321-334.

9. Горський В. С. Історія української філософії. Курс лекцій. Київ : Наук. думка, 1996. 287 с.

10. Корпанюк М. Поезія Григорія Сковороди. *Вічно сучасний: життя, філософська, педагогічна та літературна творчість Григорія Сковороди* : Київ : Світ Успіху; Чернівці : Друк Арт, 2025. С. 297-313.

11. Левченко Н. М. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди. Харків : Майдан, 2022. 202 с.
<https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c603b9d3-48f8-4d3d-bb1d-d7e76bc409b6/content>

12. Нічик В. Києво-Могилянська академія: основні напрями філософування і Г. Сковорода. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ, 2003. С. 7-29.

13. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. Київ : Майстерня Білецьких, 2007. 256 с.

14. Рик М. Символічне розуміння Біблії у творчості Г. Сковороди. *Гілея : науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 137 (10). С. 161–164.

15. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків – Едмонтон – Торонто : Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с. file:///C:/Users/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9/Desktop/Skovoroda_%20%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0%20%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0....pdf
16. Сковорода Григорій. Твори : У 2 т. / Григорій Сковорода Київ : ТОВ «Видавництво «Обереги», 2005. 2-е вид., виправ. Т. 2. 480 с. <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov2.htm>
17. Солецький О. Акватопіка в емблематичному семіозисі Григорія Сковороди. *Переяславські Сковородинівські студії*: зб. наук. праць, учасників Міжнародної конференції «XXI Сковородинівські читання», приурочених до 300-річчя від дня народження Григорія Сковороди. Ніжин : 2022. – Вип. 9: Філологія. Філософія. Педагогіка. С. 113-123. <https://skovoroda.man.gov.ua/storage/files/zbirnik-perejaslavski-skovorodinivski-studii-2022.pdf>
18. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. Харків, 2004. 272 с.
19. Шинкарук В., Іваньо І. Григорій Сковорода. *Григорій Сковорода*. Повне зібрання творів. Київ, 1973. Т. 1. С. 11-57.
20. Шевченко В. Григорій Сковорода і Біблія. *Вічно сучасний: життя, філософська, педагогічна та літературна творчість Григорія Сковороди* : Київ : Світ Успіху; Чернівці : Друк Арт, 2025. С. 279-289.